

תיקונים בספרי יסוד ודרך הטיפול בהם

בית הועד - תשס"ג

ראשי פרקים

פתח דבר

- א. החובה לשמר נוסחת-מקור גם בתיקונים קלים
1. שני פתרונות בחילופי אותיות ב"ת וכ"ף במסכת בכורות
2. הוספת המלה "אמר" הנראית מוכרחת במסכת מכות
- ב. אין לתקן ציטוט של דברי חכם על פי ספר המקור
- ג. חובת המעקב אחר התוספות לספר
- ד. עריכה מורכבת במיוחד בשולחן ערוך עם הגהת רמ"א
- ה. המוסיף - גורע
- ו. החובה לציין פסוקים בתוך דברי המפרש

פתח דבר

זכינו בס"ד וקם דור של עורכים תורניים בני תורה, העוסקים בנאמנות בעריכה וההדרה של ספרי קודש רבים מרבתינו גדולי הראשונים והאחרונים. ואם אמנם בדור הקודם היו שסברו שעריכה מדויקת שמורה אך ורק לאנשי מדע שעניינם 'מדעי היהדות', ולכן אין מקומם של אברכים שתורתם אומנותם בעריכה תורנית, הרי כיום ב"ה מרבית העורכים של היצירות התורניות הם אברכים בני תורה מכל החוגים, ואדרבה, אנשי המדע הם אלו ש'מתנצלים' ומדגישים שגם להם חלק בהמשך ההתפתחות האדירה של הספרות התורנית בדורותינו, ועל כך תפארתנו¹.

במאמר זה אציג לפני הקוראים כמה נקודות הראויות לתשומת לב בענין ההדרת ספרים תורניים, עם דוגמאות מההדרת ספרים חדשים גם ישנים.

א. החובה לשמר נוסחת-מקור גם בתיקונים קלים

1. שני פתרונות בחילופי אותיות ב"ת וכ"ף במסכת בכורות

דתן, זו עדות העיד חזקיה אבי עקש לפני רבן גמליאל ביבנה שאמר משום רבן גמליאל הזקן, כל שאין לו תוך בכלי חרס אין לו אחוריים לחליקה, נטמא תוכו נטמא גבו, נטמא גבו נטמא תוכו. (בכורות לח, א, נוסח דפוס וילנא)

¹ אספר חויה אישית: כשזכינו בשנת תשמ"ט לפרסם ב'צפונות' ג קונטרס תשובות למגורשי פאס מאת רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון, קיבלנו מכתב מפרופסור נכבד שגם דבריו הוזכרו בהערות שם, ובו שטח בפני המערכת שתי טענות: א. מכיון שכבר עשרים וחמש שנה קודם, בשנת תשכ"ד, התייחס במאמרו לכתה"י הזה ופירסם שהוא עומד להוציאו לאור, ההגינות מחייבת שלא להדפיס את כתב היד הזה בלי לפנות אליו מראש ולתאם עימו את דבר הפירסום. ב. "בהיותכם אברכים צעירים הנני מייעץ לכם למעט בעיסוק בתורת הגאונים, הניחו אותה למומחים!" לא הועילו לעורך הקונטרס טיב עריכתו, לא הערותיו המוצדקות על דברים שכתב הפרופסור, ולא העובדה שכבר כשנות דור חלפו והפרופסור הנכבד עדיין לא נתפנה לקיים את הבטחתו לפרסם את הקונטרס הנ"ל; הפרופסור, שבעצמו עסק בספרות הגאונים כשהיה בגיל שלושים בערך, נזף באברכים 'צעירים' בני ארבעים על שהם מעיזים לההדיר תשובות מתורת הגאונים, תחום השמור למדענים בלבד...

על כן שמחתי לשמוע מכמה מרצים נכבדים שהשתתפו בכינוס 'בית הועד', אשר בראותם אולם מלא וגדוש, בלי עין הרע, בבני תורה מכל הזרמים העוסקים בההדרת ספרים תורניים, טרחו להדגיש שהינם פרופסורים ומלמדים באוניברסיטה. יתכן שרצו לומר שמכיון שגם הם עוסקים בתחומי העריכה התורנית עלולים השומעים לטעות בהם שהם אברכים בני תורה, כרוב העורכים והמהדירים כיום, על כן הם טורחים להזכיר לשומעיהם שהם דווקא אנשי מדע...

והנה, בדיקה מגלה שבדפוס ויניציאה הנוסח: **כבלי**. מגיה הדפוסים שאחרי ויניציאה היו בטוחים שלפניהם שיבוש פשוט ונפוץ של החלפת סדר האותיות כ"ף ובי"ת, שיבוש שאף אין כל חשיבות לצינו, ותיקנו **בכלי** מבלי להודיע על כך.

הנוסחה המתוקנת הזו מוצאת לכאורה גם אישור מהמקורות המקבילים לברייתא זו:

א. תורת כהנים פרשת שמיני (יא, לג; פרשה ז, ד): זו עדות העיד חזקיה אבי עקש לפני רבן גמליאל ביבנה שאמר משום רבן גמליאל הזקן, כל שאין לו תוך **בכלי** חרס אין לו אחוריים².

ב. משנת כלים פ"ב משנה ג: זה הכלל, כל שאין לו תוך **בכלי** חרס אין לו אחוריים.

אולם בספר 'קרבן אהרן' על תורת כהנים שם האריך בביאור סוגיית הגמ' ודברי התו"כ, ומיישב את דעת הרמב"ם בסוגיא זו בכך שהוא מפריד את דברי הגמ' ממשנת כלים. ואלו דבריו:

ובמס' כלים פ"ב תנא, זה הכלל כל שאין לו תוך **בכלי** חרס אין לו אחוריים, ולא תני לחלוקה. ולדעתי אין זו עדות ר' חזקיה, עם היות שגם דברים אלו צריך לפרש אותם במשקין דרבנן... אמרתי לך זה לפי שתמצא שהרמב"ם מפרש זה במשנה, ותטעה בחושבך שהמשנה והעדות שבברייתא הכל דבר אחד, ובוזה לא יתיישבו לך דברי הרמב"ם שאינם כסוגיית הגמ'. לזה עוררתיך שדברי המשנה לחוד ודברי הברייתא לחוד. ובמשנה גרסין **בכלי** חרס בבי"ת ולא גרסין לחלוקה, ובברייתא גרסין **כבלי** חרס בכ"ף הדמיון וגרסין לחלוקה. ור"ש [משאנץ] פירש המשנה כדברי הברייתא.

המעין בדבריו יתמה על ששינה את הגירסה שלפנינו בברייתא שבגמרא כדרך אגב, ללא כל מקור, ובלי שימצא לנכון בדיון הארוך לפני כן עורר על הצורך לשנות את גירסת הגמ'.

כמו כן יפלא על המשנה למלך, שבדבריו על הרמב"ם הלכות כלים פ"א הי"ג ד"ה ודע שמה שכתבו (עמ' רלו-רלו) דן בהרחבה מרובה בדברי הקרבן אהרן, ולא השיגו על ששינה את גירסת הגמ' שלפנינו.

אולם לאחר עיון בדפוס ויניציאה מתבררת סיבת הדבר: בעוד שהמדפיסים המאוחרים הבינו שיש להקדים את הבי"ת לכ"ף והעתיקו **בכלי**, ללא כל סימון, הרי בעל הקרבן אהרן הבין מתוך הסוגיות שיש לתקן ולהפוך את הבי"ת לכ"ף והעתיק **כבלי**, ולא העלה על דעתו שיש צורך לסמן תיקון פשוט וברור זה. וכן הבין כנראה גם המשנה למלך.

2. הוספת המלה "אמר" הנראית מוכרחת במסכת מכות

וקדש עיר מקלט הוא, והכתיב וערי מבצר הצרים וכו', אמר רב יוסף תרתי קדש הוא, **אמר** רב אשי כגון סליקום ואקרא דסליקום. (מכות י, א, בנוסח הגמ' לפנינו)

בדפוס ויניציאה חסרה התיבה **אמר**. לכאורה התיקון פשוט, ולכן לא ראו המדפיסים המאוחרים שהוסיפו תיבה זו צורך לציין בסוגריים.

אולם בדקדוקי סופרים הביא שבכת"י מינכן הגירסה רב אשי **אמר**, וכתב שיש הבדל בין שתי הנוסחאות, דלגירסה שלנו בא רב אשי להסביר את דברי רב יוסף, שאכן שתי קדש היו וסמוכות זו לזו כסמיכות אקרא דסליקום לסליקום. ולגירסת כת"י מינכן חולק רב אשי על רב יוסף ואומר שלא היו שתי קדש, אלא אחת היתה, ועיר המבצר הסמוכה לה קרויה על שמה. וכן דעת בעל 'פורת יוסף' שיש לגרוס 'רב אשי אמר', ונחלק רב אשי על רב יוסף; והוכיח כן מערכין דף לב, ב: רב אשי אמר לאו מי אמר רב יוסף תרי קדש הווי וכו'.

מה שנעלם מהם - מחמת שלא הבחינו בנוסחת דפוס ויניציאה והעדר סימון לתוספת התיבה **אמר** - שאין זו מחלוקת גירסאות, שהרי לא מצינו כלל בכתבי יד או בדפוסים ישנים גירסה החולקת על גירסת כתב יד מינכן; אלא שבאחד הדפוסים העתיקים חסרה תיבת 'אמר' במקומה, והמדפיס הכניסה מסברתו ושיבצה כפי ראות עיניו, בלא לשים לב שיש משמעות שונה לשיבוץ התיבה הזו לפני שם האמורא או לאחריה.

גם בש"ס מהדורת 'עוז והדר', בה מתיימרים המהדירים להשוות את הנוסח שלפנינו לדפוסים הראשונים, סמכו המהדירים על הדק"ס, וציינו שיש מחלוקת בין גירסת ש"ס דידן לגירסת כת"י מינכן, מה שאיננו נכון כלל וכנ"ל.

*

² ההמשך המובא בגמ' 'לחלוקה נטמא גופו' וכו' לא נמצא בתורת כהנים, ולדעת הראב"ן סי' נו הוא תוספת של הגמ' על לשון הברייתא, ואין לגורסו כאן אלא בהמשך הסוגיא. ואכמ"ל.

הרי לנו שתי דוגמאות, שאף תיקון פשוט, שתוקן לפני מאות שנים ללא סימון שיש כאן תיקון, על המהדיר הדייקן לגלותו וללמוד תוך מסירת הנתונים המדויקים, כדי לאפשר ללומד לגלות מי תיקן מה תיקן ומתי תוקן, שהרי לפעמים צפונות בתיקון פשוט משמעויות גדולות.

ב. אין לתקן ציטוט של דברי חכם על פי ספר המקור

תיקון שנעשה במובאה של הרמ"ך בכס"מ (מהד' ר"ש פרנקל) ע"פ כה"י של הרמ"ך

הזורק מרשות לרשות או המושיט מרשות לרשות הרי זה תולדת מוציא וחייב, וכן הזורק או המושיט בידו מתחילת ארבע לסוף ארבע הרי זה תולדת מוציא וחייב. (רמב"ם הלכות שבת יב, י)

כתב הרמ"ך: הוי ליה לכתוב דבדיוטא אחת חייב, שכך היתה הושטת הלויים. ותימה, למה **פשוט** כל מושיט, והלא חכמים (שבת צו, א) מודים בשתי גזוזטראות דזו בצד זו חייב. עכ"ל. ואני אומר שזה מורה על מיעוט השגחתו בדברי רבינו, שהרי רבינו כתב חילוק זה בסוף פ"ג. (כסף משנה שם, בנוסח כל המהדורות פרט למהד' פרנקל)

א. תיקון ראשון במהדורת פרנקל ושיבושו

בהדפסות הראשונות של מהדורת ר"ש פרנקל תוקן על פי כתבי היד של השגות הרמ"ך, ללא כל סימון, 'למה **פטר**' במקום 'למה **פשוט**'. לכאורה הצדק עימם, שהרי כן הוא בכל כתבי היד, ומדוע להניח שיש שיבוש-מעתיק בכסף משנה, ומדוע להלאות את הלומד בסימון תיקון פשוט וברור כזה.

אמנם נושאי כלי הרמב"ם תמהו על הרמ"ך, כפי שהקשה עליו הכסף משנה: 'שזה מורה על מיעוט השגחתו בדברי רבינו, שהרי רבינו כתב חילוק זה בסוף פ"ג'. כמו כן מצינו קושי נוסף המובא בספר המפתח (בסוף מהד' פנקל): יש להקשות, דההושטה דריש פרק הזורק איירי מרה"י לרה"י דרך רשות הרבים, והכא איירי מרה"י לרה"י. מרכבת המשנה.

אולם כאשר ננסה לבחון את דברי הרמ"ך לאחר שתוקנו על פי כתבי היד - נראה שלא ניתן כלל להבין אף את פשטות לשונו, שהרי הרמב"ם **מחייב** כל מושיט והרמ"ך תמה עליו למה **פטר** כל מושיט, אתמהא!

הלומד במהדורה המתוקנת הנ"ל [שכאמור הנוסח ברמ"ך תוקן שם ללא שום סימן היכר] משתומם על גדולי עולם, הכס"מ והמרכה"מ ועוד, שדנו בדברי הרמ"ך, תמהו עליו, ולא הרגישו בקושי העצום הנזכר, שדבריו אינם מובנים ואינם תואמים כלל לדברי הרמב"ם, שהרי מקשה מדוע הרמב"ם '**פטר**' בעוד שהרמב"ם '**מחייב**'!

אולם למעשה אין תימה על גדולי עולם אלו, שהרי בספר שלפניהם נכתב 'למה **פשוט**', והבינו שכוונת הרמ"ך לשאול מדוע לא חילק הרמב"ם אלא נקט בפשטות, כלומר מדוע חייב כל מושיט ולא פטר בשתי גזוזטראות זו בצד זו. ושניהם, כל אחד מהם לפי דרכו, תמהו על הרמ"ך, שחילוק זה אכן נמצא, ואין מקומו בפרק זה.

ב. הפירוש הנכון בדברי הרמ"ך

כדי לבאר את דברי הרמ"ך התמוהים, להבין תמיהתו וליישבה, נוסיף עוד פליאה. הרמ"ך מצטט: 'מודים חכמים בשתי גזוזטראות דזו בצד זו **חייב**', והמעין בסוגיה ימצא בה כלשון הרמב"ם בפ"ג הי"ח: המושיט מרשות היחיד לרשות היחיד ורשות הרבים באמצע חייב, ואפילו הושיט למעלה מאויר רשות הרבים, שכך היתה עבודת הלויים במשכן מושיטין את הקרשים מעגלה לעגלה ורה"י בין שתי העגלות, וכל עגלה ועגלה רשות היחיד היא. במה דברים אמורים כשהיו שתי רשויות היחיד באורך רה"י, כמו שהעגלות מהלכות ברה"י זו אחר זו, אבל אם היו שתי הרשויות בשני צידי רה"י אף המושיט מרה"י זו לרשות היחיד שכנגדה **פטר**. עכ"ל הרמב"ם. כך שגם אם נקבל את טענת הכס"מ: 'שזה מורה על מיעוט השגחתו בדברי רבינו', ונניח שאכן נעלמו ממנו דברי הרמב"ם בפ"ג המעתיק את הסוגיה, עדיין לא מובן כיצד מצא הרמ"ך בסוגיית הגמ' ששתי גזוזטראות זו בצד זו חייב.

הפתרון לתעלומה מצוי בשיטת רב האי גאון המובאת ברשב"א שבת צו, א, שאין ההקפדה אם הגזוזטראות לרוחב הרשות או לאורכו - כפירוש המקובל ע"פ רש"י והרמב"ם, אלא אם שתי הגזוזטראות בגובה שווה שעשויות להיעשות דיוטא אחת, כעגלות הלויים ששתיהן נעשות דיוטא אחת ומניחים קרש על שתיהם יחד (כשיטת ר"ת והגאונים שהובאה בתוס' דף צט, א ד"ה למה וברשב"א שם), או שתי דיוטאות, כלומר שני גבהים שונים, כך שאי אפשר להניח קרש על שתיהם,

שלא כעגלות של מדבר [כלומר שאם הגזוזטראות בגובה שווה, שניתן להניח קרש אחד על שתיהן כעגלות המדבר, אף אם הם בשתי צידי רה"ר חייב, ורק אם הן בגובה שונה אז הן נחשבות כשתי דיוטות ופטור], עיי"ש.

על פי זה השגת הרמ"ך ברורה, אלא שנדדה ממקומה המתאים בגיליון הרמב"ם - הרמ"ך השיג על דברי הרמב"ם בפ"יג הי"ח-י"ט הנ"ל. הרמ"ך פירש את הסוגיה כשיטת רב האי, שאף גזוזטראות בשני צידי רשות הרבים אם ניתן להניח קרש עליהן נקרא בדיוטא אחת וחייב, ולכן תמה על הרמב"ם למה פטר כל מושיט [כשהיו שתי הרשויות בשני צידי רה"ר, אף המושיט מרה"י זו לרשות היחיד שכנגדה פטור], והלא חכמים (שבת צו, א) מודים בשתי גזוזטראות דזו בצד זו חייב, כלומר אם הן בגובה שווה. משום מה הועתקה ההשגה בטעות בפרק י"ב ה"י, ומפני שהרמב"ם יחייב שם כל מושיט, ולא 'פטר' כהשגת הרמ"ך, 'הגיה' מי שהגיה 'פשט' במקום 'פטר', ונוסח זה היה לעיני הכסף משנה. על ידי תיקון זה ירד המסך על הסיכוי לשער שההשגה נדדה ממקומה, ולחשיפת הפירוש האמיתי של השגת הרמ"ך.

יש לציין ששיטת רב האי גאון לא הובאה בספר מודפס עד להדפסת הרשב"א בשנת ת"פ, כך שגם לאחר שהכסף משנה והמרכבת המשנה עמדו על הקשיים בהבנת דברי הרמ"ך נבצר היה מהם לשער שהשגת הרמ"ך מבוססת על פירוש אחר בסוגיה, וכך לא ניסו לשנות את מקום ההערה ואת השיבוש שהוכנס ללשונו.

ג. תיקון חלקי במהדורה שניה ברמב"ם פרנקל

ההערה הזו נדפסה בשמי ברחון 'מעין התורה' ניסן תשל"ו, ושיגרתי להר"ש פרנקל ז"ל. בעקבות זאת נמלכו העורכים והחזירו במהדורות החדשות את השיבוש 'פשט' לפנים לשון הכסף משנה, ובשולי הגליון העירו: בשני כת"י הגהות הרמ"ך פטר. עלי לציין בצער שעורכי מהד' ר"ש פרנקל לא טרחו להבין את דבריי, וכתוצאה מכך לא ציינו שההשגה שייכת לפ"יג ולדברי רב האי גאון וכנ"ל. וממילא גם אחר 'תיקונם' והערתם 'מי חכם יודע פשר דבר'!

אגב, גם המעיר בח"י הרשב"א מהדורת אורייתא ראה כנראה את הערתי הנ"ל, ולכן כתב שע"פ רב האי גאון מבוארין דברי הרמ"ך; אלא שאגב ריהטא שבשתיא, שכתב שלדעת הרמ"ך פטור ברוחב רה"ר [ולהר"ם חייב], ובאמת השיטה הפוכה, ודו"ק.

ג. חובת המעקב אחר התוספות לספר

תוספת בשו"ע שהוכנסה שלא במקומה, וטופלה שלא כהלכה במהדורות החדשות

אחד מהחוטאים יהיה יותר ארוך כדי שיכרוך בו הגדיל (היינו החלק מהציצית שאינו ארוג). הגה, ושיעור הנזכר יהיה בציצית לאחר שנקשר מלבד מה שמונח על קרן הבגד. (שולחן ערוך אורח חיים הלכות ציצית סי' יא סע' ד)

כל מעיין ירגיש שהביאור שנוסף לדברי השו"ע (באותיות המודגשות) תמוה. הגדיל! שהוזכר כאן הוא הגדיל הרגיל של שמונת חוטי הציצית, והוא המוזכר בתורה בלשון 'גדילים תעשה לך', ולא מובן מדוע יש צורך כאן לבאר מהו.

בעל 'יד אפרים' על השו"ע מאריך ונדחק, ומעלה מספר אפשרויות בכוונת הביאור הזה, וזה לשונו: נראה דרצה לומר דלא תימה דכאן נמי פירוש גדיל כמו בעלמא, דהיינו שמתחילה גודל ואורג סביב החוטין בחוט אחר מבחוץ מלבד השמונה ואח"כ כורך בחוט הארוך על אותו הגדיל, אלא דכאן רוצה לומר החלק מהציצית כו' דהיינו כמות שהוא חלק בלא גדיל וארוגה לסביביו, וקרי ליה גדיל על שם סופו, דאחר שיכרוך עליו הוא קרוי גדיל.

והוסיף וציין: ובשו"ע הנדפס עם 'עולת תמיד' ליתא להא כלל. ונראה שאינו מהרמ"א, ואפשר שהוא מבעל מגן אברהם, וכן משמע לקמן ס"ק י"ט (שם ביאר המג"א את המילה 'חוליא') עיי"ש. ומשם משמע דלא כמו שכתבתי לקרות החלק בקמץ, כי אם בפשטות בצירי. ולכן יותר נראה להגיה החלק מהציצית שאינו ארוג [במקום 'ארוג']. וצ"ע. עכ"ד. ובמשנה ברורה בס"ק כג העתיק את ביאורו הראשון של 'יד אפרים'.

כיום ידוע לנו שביאור זה הוא אחד ממאות 'ביאורי המילות הזרות' שנוספו על ידי המדפיס, החל ממהדורת השו"ע [שנדפס ללא הגהות הרמ"א!] של שנת של"ד, כנזכר במבואות לשו"ע המוהדרים מחדש. ביאורים אלו לוקטו מהערוך ושאר ספרים כדי לבאר את המילים הזרות שבשו"ע; תחילה נדפסו בצד עמודי השו"ע, ולאחר מכן שובצו לתוך לשון המחבר.

1. המקור לביאור והשיבוש שחל במיקומו

כשנעניין בלשון השולחן ערוך בסימן שלפנינו, נמצא שאמנם המילה 'גדיל' שבסעיף ד משמעותה פשוטה וברורה; אך לעומת זאת בסעיף יא מוזכרת פעם נוספת המילה 'גדיל', אלא ששם אין הכוונה על הגדיל הידוע והרגיל. שם נאמר: אם הגדיל שקורין אורליי' הוא רחב לא יטיל בו הציצית, ואם הטיל פסול. ע"כ. 'אורליי' זה אינו מוכר לרוב הלומדים, ומשמעות מילת 'גדיל' כאן שונה ממשמעותה בתורה.

מקור סעיף זה הוא מסכת מנחות מב, א: תנו רבנן, הטיל על הקרן או על הגדיל כשרה, רבי אליעזר בן יעקב פוסל בשתייהן. ונפסקה הלכה כראב"י. רש"י שם פירש: 'גדיל. חוט עבה וחזק בבגד וכו'. לשון אחר: גדיל אלו הן חוטיין שבשפתי (גירסת השטמ"ק ובית יוסף: שבשפתי) בשתי הצדדים, וקורין אורליש. ע"כ. וכן מובאת תשובת רש"י בביאור מילה זו במחזור ויטרי סימן תקט: גדיל, בשתי לשונות שמעתיו, חוטיין של ערב עבין הארוגים בראש הטלית ובסופה. ל"א, חוטיין של שתי שבצידי הטלית מיכן ומיכן, שלועזין צימוישי, ויש שקורין אורליש. ע"כ.

גם בשאר ספרי הראשונים דנים בביאור 'גדיל' זה, לדוגמא [באדיבות פרויקט השו"ת] בספר העיטור הלכות ציצית דף סט עמוד ב: חלק השלישי מקום הנחתו. ת"ר הטיל על הקרן או על הגדיל כשרה, ראב"י פוסל בשתייהן. פירשו רבוותאי... על הגדיל, חוט עבה וחזק שאורגין תחילה בבגד. פירש אחר, חוטיין שבשתי, קורין אידריי' בלע"ז. ושם בהמשך: ומסתברא לן... על הגדיל, כגון אלו הגרדין שאורגין ב' חוטיין בתחילת הבגד ובסופו ומשיירין עד כאצבע [שאינו] ארוג (בשאר) [כשאר] הבגד ואורגין אח"כ, והריוח שאינו ארוג כ"כ נקרא (ארוג) [מקום האריג] בספרי, ונקרא גדיל... ועל הגדיל נמי פסולה לפי שאינו ארוג בשאר הבגד.

סביר מאוד שמלקטי הביאורים נדרשו לפרש מילה זרה זו, 'גדיל' שאינו בכלל 'גדילים' תעשה לך ונקרא אורליש, ואכן העלו ביאור (שלעת-עתה לא מצאתי מקורו) מעין לשון העיטור, שכמדומה גם הפירוש השני ברש"י 'חוטי השתי' נוטה אליו. על כן העתיקו פירושו 'היינו החלק מהציצית שאינו ארוג', כלומר החוטים שאינם ארוגים המצויים בשולי האריג. בכותבם 'החלק מהציצית' אין כוונתם לחוטי הציצית - אלא לבגד הציצית, כלומר הטלית, שהוא הנקרא בלשון העממית 'ציצית'.

סביר להניח כי עורך הביאורים ציין בראש כל ביאור את המקום שם שיש לשבצו, ובבואו לציין לביאור 'גדיל' שבסעיף יא לא הבחין שתיבת 'גדיל' מופיעה בסימן זה כבר לפני כן, על כן כתב 'לסי' י"א אחר המילה 'גדיל' ותו לא. המסדר חיפש ומצא מילה זו כבר בסעיף ד', על כן שיבצה בטעות שם.

2. הדרך הנכונה בהצגת הביאור

ברור שמהראוי להעביר ביאור זה למקומו המתאים. אולם עלינו לזכור כי במשך 450 שנה היה ביאור זה לעיני כלל ישראל בסעיף ד', וקולמוסים רבים נשתברו עליו, ולכן עלינו להותיר בסעיף ד' ביאור זה ופישרו הנכון לפחות בהערה.

ד. עריכה מורכבת במיוחד בשולחן ערוך עם הגהות הרמ"א

תיקון בשו"ע ע"פ דפו"ר, בשעה שהרמ"א שינה את הנוסח

הרואה דם... מותרת... כשתטהר. מיהו מיחש חיישינן חדא זימנא אחר ראיתו, כגון ראתה פעם אחת או פעמיים בליל של טבילתה, כשתגיע טבילה אחרת (צריכה לפרוש) ליל של טבילתה, ואין צריך לפרוש ליל של טבילה שלישית, דכל מידי דלא קבעה וסת לא חיישינן אלא חדא זימנא. הגה: ואם ראתה ג"פ, כל פעם בביאה ראשונה שאחר טבילתה, אסורה לבעלה כאילו ראתה ג"פ רצופים, שהרי אי אפשר לה לטבול ולשמש עימו, שהרי היא רואה כל פעם אחר טבילתה (תשובת רשב"א סימן תתלט מביאה ב"י). (שולחן ערוך יורה דעה סי' קפז סעי' י - נוסח דפוס וילנא)

1. סקירת השתלשלות נוסח השו"ע

כבר העירו האחרונים על הקשיים בהסבר דברי השו"ע והרמ"א. בשו"ת 'אמונת שמואל' מהגאון מהרא"ש קאידנובר סימן א וסימן כג בירר וליבן את דברי השו"ע בהרחבה. תמצית דבריו היא שמאריכות הלשון 'בליל של טבילתה' במקום 'בליל טבילתה' מוכח דדברי השו"ע יש בהם טעות סופר, וצריך להשלים בשלושת המקומות 'בליל [שני] של טבילתה' וכו'. גירסה כזו מצא גם במקור דברי השו"ע, שהוא בהגהות מיימוניות ה' איסורי ביאה פ"ד ה"כ אות ל, וכך מצא ג"כ שהגירסה 'בליל שני' נמצאת בשו"ע דפוס וינציאה שנת שכ"ז שבלי הגהות הרמ"א.

השוואה למהדורות הראשונות של השו"ע מאשרת את עדותו: בכל הדפוסים הקדומים שנדפסו ללא הגהות הרמ"א הגירסה 'ליל שני' של טבילתה' בשלושת המקומות. אולם לעומת זאת בשו"ע הלכות נדה שבסוף ספר תורת חטאת להרמ"א מהדורת קראקא ש"ל, שהוא הדפוס הראשון של הגהות הרמ"א על הל' נדה, וכן במהדורת קראקא של"ח שהיא הדפוס הראשון של הגהות הרמ"א על כל חלק יו"ד, מופיעה הגירסה החסרה 'בליל שני של טבילתה', ומשם הועתקה גירסה חסרה זו, יחד עם כל הגהות הרמ"א, לכל מהדורת השולחן ערוך עד ימינו.

דברי 'האמונת שמואל' הנ"ל הובאו על ידי רבים ממפרשי השו"ע כגון תורת השלמים, באר היטב ס"ק כד, כרתי ופלתי, מחצית השקל וסדרי טהרה, ורובם הצדיקו את הגהתו. אולם כאמור, למרות שספרי האחרונים היו פתוחים בפני המדפיסים, הניחו המדפיסים בכל הדורות עד ימינו את הגירסה **החסרה** בדברי השו"ע, ונוסח 'חסר' זה הוא שעמד לעיני לומדי השו"ע במרוצת הדורות.

עורכי 'מפעל השולחן ערוך השלם', בבואם בשנת תשס"א להגיש לכלל ישראל נוסח שו"ע מדויק כפי שיצא מעטו של מרן הבית יוסף מנופה מטעיות ושיבושי הדפוס, בהיותם אמונים על שמירה קפדנית של כללי העריכה שאין חולק על נכונותם בדרך כלל, שהחשוב שבהם הוא שיש להדפיס כל חיבור לפי הדפוס הראשון שלו תוך השוואה וציונים למהדורות הבאות, נהגו כן גם כאן. בלשון השולחן ערוך הדפיסו 'ליל שני' של טבילתה', ללא כל סוגר או היכר אחר, שהרי כאמור כך היא נוסחת הדפוס הראשון, ובהערה כח העירו "ממהדורת ויניציאה שצ"ב ואילך נשמטו (!) תיבת 'שני' בשלושת הפעמים שמופעים (!) בסעיף זה, וראה תורת השלמים". נראה שבחרו לציין דווקא ליתורת השלמים' הן מפני שהיה בין ראשוני הפוסקים שהביאו את 'האמונת שמואל' הנ"ל, והן בגלל שלמרות טענות 'האמונת שמואל' – 'תורת השלמים' הניח מקום גם לגירסה החסרה.

2. על התיקון במהדורה החדשה

מה שלא ברור הוא כיצד נעלם מהם שהגירסה החסרה שורשה קדום למהדורת ויניציאה שצ"ב, שהרי כאמור כבר בשו"ע הראשון עם הרמ"א מהדורת קראקא ש"ל נדפסה הגירסה החסרה, וכן בכל מהדורות הרמ"א שנדפסו אחרי כן. ואולי כוונת המציין שממהדורה זו מופיעה הגירסה החסרה אף בדפוסים של שו"ע ללא דברי רמ"א, ובטעות הושמטה העובדה שבכל דפוס הרמ"א מופיעה הגירסה החסרה.

מכל מקום ברור שהשמטת העובדה שהגירסה החסרה מופיעה כבר במהדורות שהדפיסו תלמידי הרמ"א בחיי רבם וסמוך לפטירתו מונעת מהלומד לשער שחיסור זה אינו טעות מעתיק, אלא תיקון מכוון בלשון המחבר שנעשה על ידי הרמ"א עצמו.

3. הרמ"א הוא שהגיה את לשון השו"ע כלפינו

השערה כזו הועלתה כבר על ידי הגאון בעל 'אורח מישור' (מפרש דברי הרמ"א בספר 'דרכי משה הארוך'), שעמד על כך שגם ב'דרכי משה', בהביאו את דברי ההגהות מיימוניות שהוא מקור דברי השו"ע, גרס הרמ"א 'בליל טבילתה' במקום 'בליל שני של טבילתה', המופיע בבית יוסף ובמקור הדברים בהגהות מיימוניות.

השמטה זו בדרכי משה, ובמקביל בנוסח השו"ע הצמוד להגהות הרמ"א, הביאה את ה'אורח מישור' לחלוק על 'האמונת שמואל' ולשער להיפך, שלדעת הרמ"א נפל שיבוש בהגהות מיימוניות וצריך לגרוס שם ליל א' במקום ליל ב' [להשערתי היא טעות מסדר האותיות, שנטל אות מהתיבה של אותיות ב' במקום מהתיבה של אותיות א' הסמוכה לה על שולחן המדפיס]. והוכיח שכן הבין בעל הלבוש שכותב 'ליל ראשון של טבילתה', והאריך לבאר את שיטת הרמ"א לפי גירסה זו ולבססה.

גם בשאלת יעב"ץ ח"ב סי' יג, מוכיח שהשינוי מלשון ההגהות מיימוניות ללשון השו"ע [בגירסה החסרה] אינו טעות דפוס בשו"ע אלא תיקון מכוון, אלא שמכיון שסבר שנוסחה זו היא של הרב המחבר [מפני שלא ראה את הדפוסים ללא הגהות הרמ"א] תלה תיקון זה בבעל הבית יוסף וביארו.

גם בעל 'החוות דעת' חלוק על בעל 'האמונת שמואל', וסובר שהרמ"א לשיטתו הוצרך לתקן את לשון השו"ע וההגהות מיימוניות [ולא מטעמו של בעל האורח מישור]; והסכים עמו החת"ס בחיו"ד סי' קפג.

על כן ברור שלפינו מקרה נדיר שבו הרמ"א שלא נהג כדרכו להוסיף הגהה על דברי המחבר, אלא כאן גרע מהם, ותיקן על ידי כך משמעותית את לשונו של הרב המחבר.

יש לציין כי ממקורותיו של ההגהות מיימוניות והמקבילות בתשובות מהר"ם מרוטנבורג מוכח שהגירסה הנכונה בהגהות מיימוניות היא אכן 'ליל שני'. ואין כאן המקום לבאר מדוע לא נקט 'ליל טבילתה'.

4. הדרך הנכונה בההדרת השו"ע במקרה זה

ברור שבמקרה כזה כללי העריכה הרגילים אינם תקפים. עלינו לתת לפני כלל ישראל את נוסח השו"ע כפי שיצא מתחת יד הרב המחבר, אבל מאידך עלינו לתת לפניו גם את נוסח השו"ע המוגה על ידי הרמ"א כפי שיצא מתחת יד הרמ"א, ואין אפשרות להסתפק בהערת שוליים המגלה פרט זה, ובדאי שלא בהערה לא מדויקת ומטעה של מקור הנוסח החסר.

לעניות דעתי, הדרך הנכונה במקרה מעין זה היא הדרך שנהגו בה עורכי הטור והשו"ע הלכות נדה מהדורת הרב אהרן סמט (ירושלים תשמ"ט) שיצאה לאור אף היא על ידי מכון ירושלים. בלשון השו"ע הדפיסו בזה"ל: הוואה דם וכו' חיישינן חדא זימנא אחר ראייתה, כגון **אם** ראתה פעם אחת או פעמיים בליל [שני] של טבילתה כשתגיע טבילה אחרת (צריכה לפרוש) ליל [שני] של טבילתה ואין צריך לפרוש ליל [שני] של טבילה שלישית. ע"כ. ובהערה סז כתבו: כן הוא בדפו"ר שנדפס בלי הרמ"א (עיין גם בתוה"ש), ובדפו"ר של השו"ע שעם הרמ"א הגירסה 'ליל של טבילתה', ומשם הדפיסו כן בכל הדפוסים שלאחריו, ומסתברא שהשמיטו הרמ"א בעצמו, וכפי שהעתיק בדרכי משה את ההגהות מיימוני בלשון 'ליל טבילתה'. ע"כ.

ה. המוסיף - גורע

השמטה מכוונת של תיבה בפירוש רשב"ם עה"ת

'אלה תולדות יעקב' - אלה מקראות ומאורעות שאירעו ליעקב. והנה זה הבל הוא. כי כל אלה תולדות האמור בתורה [ובנביאים] ובכתובים יש מהם שמפרשים בני האדם, ויש מהם רבים שמפרשים בני בני. (רשב"ם עה"ת בראשית לז, ב)

הוספת התיבה "[ובנביאים]" שנעשתה בחומש 'המאור' ובמהד' מוסד הרב קוק, נראית טבעית ומתבקשת. אלא שנעלם מהם בבואם לתקן בלשונם של ראשונים כמלאכים אשר כתבו כל אות בדקדוק, שהמלה 'תולדות' מופיעה אך ורק בספרים בראשית, שמות, במדבר, דברי הימים, ורות. ודקדק הרשב"ם וכתב בדווקא 'בתורה ובכתובים' ולא כתב בנביאים, משום שאינו נמצא בנביאים. אלא שכאן נהגו בזהירות והוסיפו את המלה 'בנביאים' בסוגריים מרובעים.

ו. החובה לציון פסוקים בתוך דברי המפרש

חוסר ציון לציטוט פסוק בפירוש הרשב"ם

מדי דברי בעריכת דברי הרשב"ם אצביע על קטע בדבריו, בו היעדר ציון על-כך שיש שם ציטוט מפסוק מונע הבנת דבריו.

ויקרא יג, י: "וְנָאָה הַכֹּהֵן וְהָנָה שְׂאֵת לְבָנָה בְּעוֹר וְהָיָה הַפֶּכֶה שֹׁעַר לֶבָן וּמַחֲנֵת בֶּשֶׂר חֵי בְּשָׂאֵת". ובפירוש רשב"ם במקום: "ומחית בשר חי - לא כמו בשר מבושל כי אם חי שגדלה חתיכת בשר בתוך הנגע".

לדברים אלו אין שום הבנה, מדוע שתצטרך התורה לשלול שלא יראה שם 'בשר מבושל', וכי יש בשר אדם חי שנראה כמו מבושל? מחובתו של מהדיר לשים לב לקושי שבדבריו ולצייןם בקצרה, עד שיבוא מי שימצא את פירושם הנכון.

במקרה זה הראה לי ש"ב הרב א"מ גלאנצר שהרשב"ם מצטט את הפסוק בשמואל א ב, טו "גַּם בְּטָרְם יִקְטְרוּן אֶת הַחֶלֶב וְכֹא נֶעַר הַכֹּהֵן וְאָמַר לְאִישׁ הַזֶּה תִּנֶּה בֶּשֶׂר לְצִלוֹת לִפְנֵי, וְלֹא יִקַּח מִמֶּנּוּ בֶּשֶׂר מִבֶּשֶׂל כִּי אִם חֵי" (שמואל א ב, טו), [אלא] שגדלה חתיכת בשר בתוך הנגע".

אסיים בתקווה שנקודות ודוגמאות אלו יחזקו את מגמות הדיוק וההקפדה בההדרת ספרי קדמונינו, להגדיל תורה ולהאדיר.